

अण्णाभाऊ साठे आणि व्यंकटेश माडगूळकरांच्या ग्रामीण साहित्यातील साम्यभेद

प्रा.डॉ.सौ. वीरा मांडवकर
सहा. प्राध्यापक, मराठी विभाग
संचालक, डॉ. भाऊ मांडवकर संशोधन केंद्र
इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ ४४५४०१
E mail: pavanmandavkar@yahoo.com भ्रमणध्वनी ९४०३०१४८८५

Abstract

Rural (Grameen) Marathi Literature has made an impact on the creation of Literature differently. Rural (Grameen) Literature has shown its existence in various forms such as story, poetry, novel, plays and essay. Especially rural novels have gained a place in the minds of readers. The names of Annabhau Sathe and Vyakatesh Madgulkar are also highly respected in the field of writing a Rural (Grameen) Marathi novel. Annabhau's 'Fakira' and Madgulkar's 'Bangarwadi' are considered as milestones in rural literature. These novels, which give authentic rural experience to them, still dominate the minds of the readers. After a study of the differences in the quality of their literature, both the writers proved that they were superior to each other.

गोषवारा

ग्रामीण साहित्याने आपल्या वेगळेपणाने साहित्यसृष्टीवर ठसा उमटविला आहे. ग्रामीण साहित्याने कथा, कविता, कादंबरी, नाटके, निबंध अशा विविध प्रकारांत आपले अस्तित्त्व दर्शवून दिले. विशेषतः ग्रामीण कादंबरीने तर वाचकांच्या मनात अढळ असे स्थान मिळविले आहे. अण्णाभाऊ साठे आणि व्यंकटेश माडगूळकर यांचे नावही ग्रामीण मराठी कादंबरी लेखनाच्या क्षेत्रात अत्यंत आदराने घेतले जाते. अण्णाभाऊंची 'फकिरा' आणि माडगूळकरांची 'बनगरवाडी' या कादंबऱ्या ग्रामीण साहित्यातील मैलाचे दगड मानल्या जातात. अस्सल ग्रामीणतेचा अनुभव देणाऱ्या या कादंबऱ्या आजही वाचकांच्या मनावर अधिराज्य करित आहेत. त्यांच्या साहित्याच्या गुणदोषांच्या साम्यभेदाच्या अध्ययनानंतर दोनही साहित्यिक आपापल्यापरीने श्रेष्ठ होते, हे सिद्ध होते.

बीजशब्द

ग्रामीण साहित्य, साठे, माडगूळकर, फकिरा, बनगरवाडी

प्रस्तावना

आधुनिक मराठी साहित्यात विविध प्रवाह निर्माण झाले. या अनेकविध प्रवाहांच्या संगमाने मराठी साहित्य समृद्ध झाले. सकस झाले. त्यातून निर्माण झालेली कथा, कादंबरीची पिके डौलदारपणे उभी झाली. वाचकांना आनंदित करू लागली. यातील प्रत्येक प्रवाहाची जातकुळी वेगळी होती. वैशिष्ट्ये, आशयाभिवृत्ती वेगवेगळी होती. त्या सर्वांमध्ये साम्य एकच होते. ते म्हणजे वाचकांना विविध अनुभवांनी समृद्ध करणे आणि त्यांचा वैचारिक आवाका वाढविणे. लोकसाहित्य, दलित साहित्य, नागरी साहित्य यासोबतच ग्रामीण साहित्य या सगळ्यांनीच आपल्या अंगभूत वैशिष्ट्यांनी हे कार्य केले.

दोन ग्रामीण लेखक

ग्रामीण साहित्यिकांपैकी अण्णाभाऊ साठे आणि व्यंकटेश माडगूळकर यांच्या निवडक साहित्यकृतींच्या अनुषंगाने येथे विवेचन केले आहे.

अण्णाभाऊ साठे

ग्रामीण साहित्यात ज्यांच्या लेखनाने चैतन्य आणले असे लेखक म्हणजे अण्णाभाऊ साठे होत. म्हटले तर ग्रामीण वास्तवाचा अस्सल परिचय करून देणारी तरीही स्वप्नरंजनाने नटलेली त्यांची कादंबरी तत्कालीन ग्रामीण तरुणाईला वेड

लावणारी ठरली. आजही ग्रामीण भागात अण्णाभाऊंच्या कादंबऱ्यांची मागणी केली जाते, यावरून हेच सिद्ध होते की, अण्णाभाऊंचे गरूड आजही ग्रामीण तरुणांवर आहे.

अण्णाभाऊंच्या 'चित्रा', 'फकिरा' या सुरुवातीच्या कादंबऱ्या. यातील 'फकिरा' या कादंबरीने त्यांना प्रचंड नावलौकिक मिळवून दिला. या कादंबरीचे वैशिष्ट्य म्हणजे वाचकांना खिळवून ठेवणारे सगळेच गुणधर्म या कादंबरीत आहेत. नेटकेपणा, ठाशीव बांधणी, गतिमान कथानक, पिळदार भाषा उग्र व क्षोभक प्रसंग, उत्कंठा, विस्मय यांची रेलचेल, नाट्यपूर्ण निवेदन, धुंद करणारे निसर्गवर्णन, खटकेबाज संवाद, तपशिलाचा बारकावा, शरीर लकबींचे आकर्षक वर्णन अशा अनेक चित्रपटात शोभणाऱ्या गोष्टी त्यांच्या कादंबरीत आढळतात आणि वाचकांना आकर्षित करतात.

यानंतरच्या काळात म्हणजे १९६० नंतर त्यांनी विपुल कादंबरीलेखन केले. 'वैजयंता', 'माकडीचा माळ', 'आवडी', 'केवड्याचे कणीस', 'वैर', 'रानगंगा', 'पाझर', 'मास्तर', 'वारणेचा वाघ', 'चिखलातील कमळ', 'अलगूज', 'रानबोका', 'अग्निदिव्य' यांसारख्या अनेक कादंबऱ्या प्रसिद्ध झाल्या. त्यांच्या अनेक आवृत्त्यांवर आवृत्त्या निघाल्या. १९६० च्या काळात फडके युगाने जोर धरला होता. शहरी भागाला तर फडक्यांच्या कादंबऱ्यांनी वेड लावले होते. यालाच समांतर प्रवाह ग्रामीण भागात सुरू झाला, ज्यात ग.ल. ठोकळांचा पुढाकार होता. त्याच रस्त्यावरून जाणारी अण्णाभाऊंची कादंबरी फडक्यांसारखेच वाचकांवर अधिराज्य गाजवू लागली.

अण्णाभाऊंच्या 'फकिरा' कादंबरीतून जी अनुभवांची, घटनाप्रसंगांची मांडणी केलेली होती, तिला वास्तवतेचे परिमाण लाभले होते. त्यानंतरच्या कादंबऱ्या मात्र अतिरंजिततेच्या पातळीवर उतरल्या. त्यांच्या बहुतेक कादंबऱ्यांत देखणी नायिका, तिच्यावर वाईट नजर ठेवणारा खलनायक आणि जीवाची बाजी लावून तिचे रक्षण करणारा पराक्रमी नायक असा संघर्ष रेखाटलेला आढळतो. सुष्ट आणि दुष्ट अशा ठोकळ विभाजनात जगणारी माणसे, ग्रामीण पार्श्वभूमी, तमाशाचा फड, झोपडपट्टी, भिकाऱ्यांची वस्ती अशा चौकटीने रंगलेली पण साहस, शृंगार यांनी नटलेली ही कादंबरी वाचकांच्या पसंतीस उतरत असली तरी काही प्रमाणात कस नसलेली होती. मुख्य म्हणजे ही सगळी वैशिष्ट्ये त्यांच्या पुढील अनेक कादंबऱ्यांत पुनरुक्त होत गेल्यामुळे त्याचा दर्जा कमी कमी होत गेला.

खरे पाहता अण्णाभाऊंचे विचारविश्व विविध अनुभवांनी समृद्ध होते. त्यात त्यांच्या चौकस आणि जिज्ञासू वृत्तीमुळे अनुभवांचे भांडार उत्तरोत्तर वाढणारेच होते. त्यांची कादंबरी रंजक असली तरीही त्यांना अण्णाभाऊंच्या अस्सल अनुभवांचा ताजेपणा होता. त्यांच्या कादंबरीतील पात्रे तळागाळाशी नातं सांगणारी होती. तळागाळातलं जीवन जसं प्रच्छन्नपणे आपल्यासमोर येत असतं त्यांची भूक, क्रूरता, अगतिकता, भीती, वासनाविकार, संताप हे मानवाच्या जगण्यातील रंग भडकपणे समाजासमोर व्यक्त होत असतात. अण्णाभाऊंच्या कादंबरीतील पात्रेही अशीच उघडपणे चित्रित झालेली होती. त्यांच्या सगळ्याच कादंबरीतील पात्रांचे चित्रण असे भडक, उग्र आहे. त्यात सौम्य भावनांच्या नाजूक छटांना स्थान नाही. तरीही एका मर्यादनंतर अण्णाभाऊंच्या अस्सल अनुभवांवर आधारित पात्रवर्णन वास्तवतेचे बोट सोडून चालताना दिसते. 'अनघड शब्दांच्या जोरकस फटकाऱ्यांनी आणि जीवनाच्या मूलभूत रंगांनी त्यांची जीवनचित्रे रंगलेली आहेत; पण त्यांचे वास्तव पाहणारे डोळे पाहील ते बारकाईने चितारण्यातच रमतात. त्यापलीकडे जाऊन वास्तवाचा अर्थ शोधत नाहीत. त्यामुळे त्यांच्या लेखनाला जीवनाच्या आडव्या छेदाचे रूप येते आणि वृत्तकथनाच्या मर्यादित ते घोटाळत राहते. भरडलेल्या माणसांविषयीचा वेळीअवेळी दाटून येणारा माणुसकीचा गहिवर आणि जीवनाविषयीची सरधोपट कल्पना यामुळे त्यांच्या अनुभवांच्या चित्राकृती सरळ रेषांनी आखल्या जातात आणि अपेक्षित रंगांनी रंगविल्या जातात. वाड्मयीन जाणवांचे अधिक नेमके संस्कार झाले असते तर 'फकिरा'सारखे विकासशील वळण घेऊन अण्णाभाऊ पुन्हा सरपटत राहिले नसते.'^१

व्यंकटेश माडगूळकर

व्यंकटेश माडगूळकरांनी मराठी ग्रामीण साहित्याला समृद्ध करण्यात मोलाचा हातभार लावला आहे. त्यांच्या 'बनगरवाडी' या कादंबरीने मराठी ग्रामीण कादंबरीला वास्तवाचा खराखुरा स्पर्श करून दिला. धनगर समाजाच्या जगण्यातील बारकावे या कादंबरीतून इतक्या तपशीलानिशी उलगडत गेले की त्यामुळे अनेक लेखकांना विशिष्ट जातीसमूहाच्या वैशिष्ट्यांसह कादंबरी लेखनाची प्रेरणा झाली. म्हणून या कादंबरीला मैलाचा दगड म्हणून अनेक समीक्षकांनी मान दिला. ही कादंबरी म्हणजे विशिष्ट जातीसमूहाचे चित्रण नाही, तर त्यांच्या व्यवसायामुळे त्यांच्या जगण्यालाच एक वेगळा संदर्भ प्राप्त झाला आहे, जो रोजच्या अनुभवांतूनही सहजपणे समजतो. मेंढरांच्या आवाजाचा, त्यांच्या लेंड्यांच्या आणि मुताच्या वासाचा दर्प हा संपूर्ण कादंबरीभर पसरलेला वाचकांना जाणवतो. त्या लोकांचे जगणेच मेंढरांभोवती फिरणारे, त्यांच्या जीवनक्रमानुसार बदलणारे आहे. म्हणूनच ही कादंबरी अस्सल ग्रामीण अनुभव देणारी आहे. 'ग्रामीण जीवनाचा वास्तवपूर्ण आविष्कार या कादंबरीतून माडगूळकर यांनी केलेला असला तरी ग्रामीण वातावरणाला साजेशी अशी ग्रामीण भाषा संवादातून प्रत्ययास येते. मात्र ग्रामीण वातावरण साकार करण्यासाठी बनगरवाडीतील घरांचे, मेंढरांच्या झुरट

वासाचे, शेताचे, पिकाचे विस्ताराने केलेले वर्णन यातून ग्रामीण जीवनातील दारिद्र्य, अज्ञान, अंधश्रद्धाळूपणा अशा अनेक घटना—प्रसंगांनी ही कादंबरी ग्रामीण जीवनाचा जिवंत प्रत्यय देणारी आहे, हे निश्चित!'^१

१९६० नंतर मात्र माडगूळकरांच्या कादंबरीने परिसर प्राधान्य आणि समूहचित्रण टाळून वेगळ्या वाटा चोखाळण्यावर भर दिला. 'वावटळ', 'कोवळे दिवस' या त्यांच्या कादंबऱ्या वेगळे विषय मांडताना दिसतात. 'वावटळ' (१९६४) या कादंबरीत गांधीवधानंतर खेड्यापाड्यात उसळलेल्या रौद्र प्रक्षोभाची आणि त्यातून निर्माण झालेल्या कारुण्याची कहाणी आहे. ब्राम्हण वर्गाने कायम सामाजिक नेतृत्व करण्याची आकांक्षा बाळगली. पण त्या घटनेने या गोष्टीला बराच अडथळा निर्माण झाला. त्यानंतर संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीने ब्राम्हण वर्गाला निर्वासन आणि पुनर्वसनाच्या आंदोलनाची प्रेरणा दिली. याच सगळ्या घडामोडी 'वावटळ' या कादंबरीत माडगूळकरांनी मांडण्याचा प्रयत्न केला. या सामाजिक समस्येला अनेक पदर होते. माडगूळकरांनी या सगळ्या पदरांना स्पर्श करण्याचा प्रयत्न केला. अर्थात या विषयाचा आवाका गुंतागुंतीचा असल्याने माडगूळकर वास्तवाला पूर्ण सामर्थ्यानिशी भिडताना दिसत नाही. त्यांनी अनेक गोष्टी वाचकांसमोर आणल्या असल्या तरी ब्राम्हणवर्गाच्या पुनर्वसनाची प्रक्रिया येथे निराकारच राहते. एकूण संघर्षातील भव्यता, क्षोभ, उग्रता कादंबरीत आलेली नाही. तरीही त्यांच्या प्रयत्नाचे मोल कुठल्याही प्रकारे कमी होत नाही.

त्यांची 'कोवळे दिवस' ही कादंबरी (१९७९) एका कोवळ्या वयातील मुलीच्या जडणघडणीची कहाणी आहे. स्वातंत्र्याची चळवळ, प्रेमानुभव, वनविद्या, शिकार, चित्रकला, वाचन यांच्या अनेकविध रंगीबेरंगी अनुभवांतून उलगडत जाणारी या मुलीची जडणघडण स्वातंत्र्य चळवळीचा काळ आणि ग्रामीण परिसरातील स्थळे यामुळे वैशिष्ट्यपूर्ण बनलेली आहे. माडगूळकरांच्या कादंबरीत त्यांचा निवेदक बरेचदा 'मी' च्या रूपात वावरतो. तसाच या कादंबरीत वावरताना दिसतो. त्यामुळे त्याला काहीसे आत्मचरित्राचे परिमाण लाभते.

माडगूळकरांची लेखणी कशातही फार काळ न गुंता प्रवाहीपणे पुढे जात राहते. आपल्या अनुभवांकडे लेखक सूक्ष्मपणे तरीही तटस्थपणे पाहू शकतात. 'वावटळ' मध्ये एका वर्गाच्या स्थानांतरप्रक्रियेचा वेध घेऊ पाहणारे माडगूळकर 'कोवळे दिवस' मध्ये व्यक्तिमनाच्या घडणीकडे लक्ष पुरवितात. 'बनगरवाडी'पेक्षा प्रकृतीने वेगळ्या असणाऱ्या या कादंबऱ्या कादंबरीकार माडगूळकरांच्या क्षमतेची ग्वाही देतात.'^२

तुलना

अण्णाभाऊ साठे आणि व्यंकटेश माडगूळकर हे दोघेही समकालीन ग्रामीण लेखक होते. तरीही त्यांच्या लेखनशैलीत, विषयांत, भाषेत, पात्रनियोजनात कुठल्याही प्रकारचे साम्य आढळून येत नाही. अण्णाभाऊंची शैली काहीशी भडक, अतिरंजकतेकडे झुकणारी आहे. ही भडकता त्यांच्या कथानकनिवडीतही दिसते. माडगूळकरांच्या लेखनात जागोजागी संयम झळकताना दिसतो. इतका की 'वावटळ' कादंबरीत संधी असूनही माडगूळकर हा संयम सोडताना दिसत नाही. त्यांचे पात्रही संयमाचा परिचय देणारे बरेचदा आदर्शवादाकडे झुकणारे आहेत. अण्णाभाऊंचे नायकही आदर्शवादी असले तरी अवास्तवतेला स्पर्श करणारे आहेत. माडगूळकरांच्या नायकाचा चेहरा सामान्य माणसासारखा आहे. अण्णाभाऊंची 'फकिरा' प्रचंड यशस्वी ठरली. त्यानंतरच्या कादंबऱ्यांवर 'फकिरा'चाच प्रभाव रेंगाळत राहिला. माडगूळकरांनी मात्र 'बनगरवाडी'नंतर जातिसमूहाचे चित्रण टाळले. आणि वेगवेगळ्या विषयांना स्पर्श करण्याचा प्रयत्न केला. 'अण्णाभाऊंच्या साहित्यात रंजकता आहे, एकसुरीपणा आहे, असे आरोप केले जातात. काही प्रमाणात असे असेलही; पण त्यांचे सर्वच साहित्य एकसुरी आणि रंजक आहे, हे म्हणजे महणजे वस्तुस्थितीचा विपर्यास केल्यासारखे होईल. त्यांचे उत्तरायुष्यातील लेखन पाहिले की लक्षात येते, परिस्थितीने त्यांच्यावर उगवलेला तो सूड होता. जीवनातील अस्थिरता, गुंतागुंत आणि अगतिकता यांना वाट देण्यासाठी त्यांनी स्वीकारलेली ती तडजोड होती.'^३ माडगूळकरांची लेखनशैली ही आशयाशी एकात्मता बाळगणारी आहे. विषयवैविध्य हे त्यांच्या लेखनाचे वैशिष्ट्य आहे. ते आपल्या अनुभवांकडे सूक्ष्मपणे पण तटस्थपणे पाहतात. प्रसंगचित्रांची गर्दी दिसते तरी कशातही न रंगता, न रमता, न रेंगाळता ते सर्व कथानक आपल्यापुढे वाहत्या झऱ्याप्रमाणे मांडतात.

अर्थात ही तुलना केली तरी हे दोनही लेखक आपापल्या लेखनगुणांनी इतक्या उंचीवर पोचलेले होते, की त्यांच्या स्थानाला मराठी ग्रामीण कादंबरीतील मैलाचे दगड मानल्या गेले. त्यांच्या साहित्याच्या गुणदोषांच्या साम्यभेदाच्या अध्ययनानंतर दोनही साहित्यिक आपापल्यापरीने श्रेष्ठ होते, हे सिद्ध होते.

निष्कर्ष

१. लोकसाहित्य, दलित साहित्य, नागरी साहित्य यासोबतच ग्रामीण साहित्य या सगळ्यांनीच आपल्या अंगभूत वैशिष्ट्यांनी वाचकांना समृद्ध करण्याचे त्यांचा वैचारिक आवाका वाढविण्याचे कार्य केले.
२. ग्रामीण साहित्यात ज्यांच्या लेखकाने चैतन्य आणले असे लेखक म्हणजे अण्णाभाऊ साठे होय.
३. अण्णाभाऊंच्या 'फकिरा' या कादंबरीने त्यांना प्रचंड नावलौकिक मिळवून दिला.

४. त्यांची कादंबरी रंजक असली तरीही त्यांना अण्णाभाऊंच्या अस्सल अनुभवांचा ताजेपणा होता.
५. व्यंकटेश माडगूळकरांनी मराठी ग्रामीण साहित्याला समृद्ध करण्यात मोलाचा हातभार लावला आहे.
६. 'बनगरवाडी' ही कादंबरी अस्सल ग्रामीण अनुभव देणारी आहे.
७. १९६० नंतर माडगूळकरांच्या कादंबरीने परिसर प्राधान्य आणि समूहचित्रण टाळून वेगळ्या वाटा चोखाळण्यावर भर दिला. उदा. 'वावटळ', 'कोवळे दिवस' या त्यांच्या कादंबऱ्या वेगळे विषय मांडताना दिसतात.
८. माडगूळकरांच्या कादंबरीत त्यांचा निवेदक बरेचदा 'मी'च्या रूपात वावरतो. त्यामुळे त्यांच्या कादंबऱ्यांना काहीसे आत्मचरित्राचे परिमाण लाभते.
९. हे दोनही लेखक आपापल्या लेखनगुणांनी इतक्या उंचीवर पोहोचलेले होते, की त्यांच्या स्थानाला मराठी ग्रामीण कादंबरीतील मैलाचे दगड मानल्या गेले.

संदर्भ

१. मंचरकर डॉ. रत्नाकर बापूराव, ग्रामीण कादंबरी: १९६० ते १९८० आणि नंतर, ग्रामीण वाङ्मयाचा इतिहास, संपा. चंद्रकुमार नलगे, रिया पब्लिकेशन्स, कोल्हापूर, नवीन आवृत्ती, २०१३, पृ. ४९
२. फडके, डॉ. भालचंद्र, किरवले, डॉ. कृष्णा, ग्रामीण साहित्याचे प्रकार, ग्रामीण साहित्य, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक, प्रथम प्रकाशन, १९९३, पृ. ७३
३. मंचरकर, डॉ. रत्नाकर बापूराव, ग्रामीण कादंबरी: १९६० ते १९८० आणि नंतर, उनि. पृ. ५३
४. मांडवकर डॉ. पवन, दया पवारांची कथा, दया पवार : वाङ्मयदर्शन आणि चिकित्सा, सेवा प्रकाशन, अमरावती, प्रथमावृत्ती, २०१०, पृ. २२५

